

Strategie pro trvale udržitelný rozvoj zemědělské krajiny

Zemědělská výroba v přírodních podmínkách ČSFR byla vždy spojena s velmi výraznými změnami celé krajiny. Formování jejího výsledného stavu bylo přitom vedeno přirozenou kořistnickou snahou člověka využívat krajinu ke svému prospěchu. Neustálým měřením sil předindustriální společnosti s přírodními systémy došlo obě strany k určitému kompromisu koexistence, který se u nás definitivně ustálil v 18. století. Působení relativně dlouhodobých antropoekologických vlivů v krajině podmiňuje vznik i relativně vyspělých nových biocenóz (luk, pastvin, sadů a pod.). Je to obraz krajiny, který se v našem povědomí spojuje s kulturní a hospodářskou harmonií evropské civilizace. Průmyslová revoluce, založená na využívání neobnovitelných zásob energie fosilních paliv, však tento stav velmi rychle změnila a dále mění.

Zásadní převaha energetických možností člověka ukončila stav příměří v krajině. Změny v ní se neustále zrychlují a toto tempo neumožňuje funkčnost přirozených regulačních reakcí ekosystémů.

Navíc lze obecně sledovat trend, že čím složitější a vyspělejší technologii do výroby zavedeme, tím se nám sice může lépe dařit eliminovat běžné negativní dopady, ale také vzrůstá nebezpečí nehod a havárií. Skutečná bezpečnost je tak zpochybňována a každopádně velmi drahá.

Evropské a globální souvislosti

Současný vývoj světové populace ve vztahu k potravinám se ubírá minimálně třemi cestami. Je to *cesta starých asijských kultur*, kde zemědělské plochy již dlouhodobě obsadily všechna produkčně významná stanoviště a velikost populace je již dnes na hranici jejich únosnosti. I velmi malé ekologicky podmiňené výkyvy v produkci potravin zde mohou vést k hladomorům a část populace žije stále na hranici hladu.

Druhá cesta je poznamenána populační explozí v zemích do nedávna málo zalidněných. Růst populace vede k obsazování všech produkčně schopných ploch, což je tolerovatelné v měřítku regionálním, velmi nebezpečné však v měřítku globálním.

Třetí - evropská cesta - je založena na dočasné „územní nespravedlnosti“. Populační exploze se zde řešila obsazováním nových teritorií jiných, řídko zalidněných kontinentů. To umožnilo jak růst populace, tak i zvyšování jejího blahobytu. Současným paradoxním výsledkem tohoto vývoje je relativní nadbytek produkce nad spotřebou. Z pohledu regionálního je vše v pořádku, z hlediska globálního je to však zárodek katastrofy buď sociální (snaha po vyrovnání blahobytu), nebo biosférické (snaha po expanzi ostatních populací do nových přírodně nejceněnějších a nejcitlivějších oblastí).

Z regionálního pohledu evropské kultury dnes tedy existuje etapa sice trvale neudržitelná, ale dočasně stabilní. Produkční schopnost vlastní Evropy, i když je založená na vysoké dodatečné energii, nemůže konkurovat laciným produktům odjinud,

zvláště je-li cena dnešní dopravy relativně nízká. Skutečným problémem evropské cesty je tedy jednak udržení kulturní, a tedy zemědělstvím udržované krajiny, jednak udržování zemědělského půdního fondu v pohotovosti pro případ změny tržních cen potravin. Vlastní produkce potravin ustupuje do pozadí a ve skutečnosti působí problémy.

Vzhledem k neudržitelnosti této cesty je nutno již dnes počítat s celosvětovým kontextem vývoje a dnešní přechodnou etapou snížení produkčního tlaku na krajinu využít k reorganizaci krajiny a jejího využívání do trvale udržitelné podoby. Hlavní směry této reorganizace jsou jednak v celkovém tlumení vkladu dodatečné energie do produkce a naopak, podpora krajinotvorných činností zemědělce. Uchování kulturní krajiny, která má ve všech svých částech relativně příznivé podmínky pro koexistenci produkce s přirozenými společenstvy, je možno dosáhnout jen postupným vyvažováním jejich vnitřních vztahů.

Představa vedoucí k dosažení dynamicky harmonické kulturní krajiny a života v ní se tak nezbytně točí kolem dvou protichůdně působících ekonomických nástrojů - podpory produkce a podpory renaturace. Oba nástroje jsou nezbytné, proporce mezi nimi se však musí průběžně měnit jako reakce jejich působení v prostoru i v čase. Čím jemněji dokážeme tyto nástroje ovládat, tím vyváženější a méně nebezpečný bude náš vývoj. Část národního důchodu, kterou chceme a můžeme pro naši krajinu obětovat, rozdělujeme plynule mezi oba typy nástrojů jako spojených nádob. Takže naši zemědělci budou sice vždy stejně podporováni, ale pokaždé pro trochu jiný účel.

Každý občan má právo znát stav svého životního prostředí, jeho souvislosti s přírodou a se svým chováním. Proto je zřizování monitorovacích a informačních sítí zásadním naplňováním práva člověka na informace. Dostatečné a správně interpretované informace o vlivu chování zemědělce na chování ekosystémů je jediná cesta jak zajistit jeho spolupráci. Jedině tyto informace mohou zajistit i ochotu ostatních spoluobčanů podílet se ekonomicky a změnou svých postojů na trvalém přežití a rozvoji našeho světa.

Hlavní směry vývoje lze tak shrnout do několika strategických cest řešení:

- Zavedení státního i nevládního průběžného sledování vývoje základních indikačních vlastností půdy, vody, ovzduší a bioty jako měřítka jejich kvality.
- Zřízení komplexního vzdělávacího a informačního systému všech vrstev obyvatelstva a zejména zemědělců o stavu krajinných ekosystémů a dopadu na život jejich i celé biosféry.
- Pomocí společenského konsensu vytvoření dotačního fondu pro krajinu na všech úrovních, od obcí přes regiony a státy až po celosvětové společenství. Tento fond naplňovat ekologickými daněmi za využívání přírodních zdrojů, zejména neobnovitelných a využívat jej na základě monitoringu k posílení ekonomických nástrojů průběžné regulace chování prvovýroby v trvale udržitelné hladině. Tento nástroj, který umožňuje plynule reagovat na indikované trendy změn ekosystémů tím, že bude cíleně preferovat buď výrobní nebo kulturní funkci zemědělství a lesnictví v daném čase a v daném regionu, považujeme za základ ekonomické politiky. Fond přitom nelze chápat jako dotaci prvovýroby, ale jako cenu placenou za trvalé uchování kulturní krajiny včetně její úrodnosti.
- Podporovat regionalizaci Evropy a zeměkoule jako cestu k územní demokracii založenou na správném ekonomickém ocenění dopravy, jako konzumenta podstatné části dodatečné energie a zároveň jednu z hlavních příčin cenově nevyrovnaného trhu se zemědělskými produkty.
- Každý region či stát by měl převzít pod svou ochranu a sponzorovat adekvátní část přírodních krajín bez člověka, které jsou nutné pro uchování bohatosti života na Zemi, a to bez ohledu na to, kde tyto krajiny na naší planetě leží.

Řešení problémů na regionální a celostátní úrovni

Trendy vývoje zemědělské výroby, její intenzita zaměření (a tím i vlivy na životní prostředí), se budou s velkou pravděpodobností výrazně lišit v intenzivně využívané nejúrodnější agrární krajině, v zemědělsko-lesní harmonické kulturní krajině a v marginálních oblastech hornatin s máloprůzračnými podmínkami pro zemědělství. Proto je třeba diferencovat i strategie ke zlepšení situace a navrhnout je odděleně pro tyto tři základní typy krajiny.

V intenzivně využívané agrární krajině s nejlepšími podmínkami pro zemědělství lze po současném období deprese očeká-

vat trend dalšího zvyšování intenzity výroby. V současném období transformace zemědělství je zde historicky nejpříznivější situace pro všechna ekologická optimalizační opatření spojená se zábořem pozemků (vytváření biokoridorů, lokálních biocenter a především polyfunkčních interakčních prvků s ekologickou, protierozní a hygienickou funkcí). Zde by se měly prioritně zpracovat návrhy územních systémů ekologické stability krajiny. Do této oblasti je třeba směřovat úsilí nevládních ochrannářských organizací zaměřených na výkup zemědělských pozemků pro účely ochrany přírody. Situace, kdy ceny pozemků jsou relativně nízké, se v této intenzivně využívané agrární krajině nebude v budoucnu opakovat.

V zemědělsko-lesní harmonické kulturní krajině lze očekávat větší diferenciaci zemědělského využití v závislosti na lokálních rozdílech v přírodních podmínkách. Lze především očekávat podstatné zvýšení podílu trvalých travních porostů, jejichž rozorání v minulosti vyvolalo rozsáhlou ekologickou degradaci území. V tomto krajiněm typu je nutno podporovat rozvoj alternativního a integrovaného zemědělství a snažit se zachovat nebo obnovit genofond místních kulturních rostlin a hospodářských zvířat. Při ekologicky racionální daňové politice, která bude diferencovaně zvýhodňovat bezkolizní způsoby hospodaření, lze očekávat výrazné zlepšení současného stavu krajiny. Využití půdy v tomto krajiněm typu je dlouhodobě flexibilní. Dochází k přesunům mezi ornou půdou, loukami, pastvinami a lesní půdou v závislosti na momentálních ekonomických a sociálních podmínkách. Právě tyto změny, z ekologického hlediska velmi významné, lze vhodnou daňovou politikou podstatně ovlivnit.

Zcela odlišný trend lze očekávat v *podhorských a horských marginálních územích*. Intenzivní zemědělská velkovýroba založená na vysokých energomateriálových vstupech v těchto podmínkách nebyla, není a nebude ekonomicky rentabilní. Hrozí zde nebezpečí úplného útlumu zemědělství, vysídlování, zejména rozptýleného osídlení, které je typické pro celou oblast Karpat. Vylidňování těchto regionů začalo již dříve, ve třicátých a později v padesátých letech, avšak nikdy nehrozilo takové vylidnění rozsáhlých oblastí a jejich následné zalesnění, jako dnes. V hercynské části ČR proběhl podobný proces v důsledku odsunu Němců po 2. světové válce. V karpatské části, především na Slovensku, jsou ovšem rozsáhlá horská území trvale osídlena. Zachování přiměřeného zemědělského využití je důležité nejen ze sociálního, ale také z ekologického hlediska. Tradiční, trvale udržitelné využití půdy, zvyšuje diverzitu krajiny a v minulosti podmínilo vznik některých unikátních biotopů (např. květnatých karpatských luk).

Hledání vhodných, ekologicky optimálních a ekonomicky únosných forem zemědělského využití marginálních oblastí bude ovšem velmi obtížné. Právě do této oblasti je nutno soustředit svbence a dotace podporující extenzivní zemědělské využití s minimem energomateriálových vstupů.

V situaci, kdy se zemědělství nachází v ekonomické depresi a uvažuje se s „útlumovými programy“, je třeba hledat možnosti pro uplatnění ekologických zájmů v krajině. Ve spojení s procesy transformace zemědělských družstev a privatizace státních statků se jeví jako jedinečná šance vstoupit konstruktivně do těchto procesů a v maximální míře je ovlivnit podporou takových typů zemědělské výroby, které budou respektovat dané přírodní, sociální i regionální podmínky a prokázat ekono-

nomickou efektivnost energetických vstupů do výroby. Takové typy zemědělství jsou nosné z hlediska trvale udržitelného rozvoje venkovské krajiny, dávají možnost kontinuálního osídlení a sociální stability a umožňují udržet venkovskou krajinu v optimálním stavu.

Z celkové ekologické politiky zaměřené na výrobní sféru zemědělství vystupují určité prioritní problémy, které je třeba v nejbližším období řešit nebo účinně ovlivňovat v zemědělské krajině:

- Všemi prostředky je třeba *dosáhnout „moratoria“ v odvodňovacích melioracích a rekultivacích zemědělské půdy*, včetně úprav malých vodních toků. Týká se to zejména uváděných nížinných poloh, kde musí být snahou v maximální míře zachovat marginalizované segmenty krajiny z hlediska zemědělství. Avšak i v pahorkatinách a vrchovinách je tento problém vysoce aktuální (pro ilustraci jeho rozsahu: ještě r. 1989 existovaly záměry na odvodnění zemědělské půdy na ploše 500 000 ha v ČR a 250 000 ve SR, na úpravy malých toků v celkové délce 2500 km a jako záloha pro náhradní rekultivace měla sloužit tzv. dočasně nevyužívaná půda v rozsahu 100 000 ha).
- *Podporovat a usměrňovat rozvíjení systémů ekologické stability krajiny* v obou republikách na základě schválené legislativy a fungování kvalifikovaných týmů pro projektování a realizaci těchto prací. Přizpůsobit strategii plánování územních systémů znovu obnovovaným vlastnickým vztahům k půdě a hledat pozitivní stimulační mechanismy, které budou i drobné rolníky motivovat ke spolupráci na zlepšování ekologické stability zemědělské krajiny.
- *Rozvinout účelové hospodářské struktury* s účastí státu, soukromného sektoru i občanských iniciativ založené na trvale udržitelném využívání půdy v ekologicky významných a citlivých územích, směřovat jejich aktivitu k plnění této funkce a zároveň k široké publicitě „ekologicky šetrných“ metod provozování zemědělství v marginálních podmínkách.
- V rámci Programu obnovy vesnice, garantovaného ministerstvem životního prostředí a zemědělství, *integrovat a realizovat zájmy zemědělství a ekologické cíle* v zemědělské krajině.
- Vytvořit *poradenství v metodách trvale udržitelného zemědělství* na bázi diferencovaného přístupu ke specifickým regionům, prosazovat vícefunkční poslání zemědělství a jeho podíl na tvorbě a zachování kulturní krajiny.
- *Propagovat a podporovat alternativní formy zemědělství* (biologické, integrované), především v ekologicky významných a citlivých regionech.
- *Řešit ekonomické a sociální napětí* v zemědělství některých kritických regionů (Šumava a Bruntálsko v ČR, ve SR okresy Nitra, Čadca, Dolný Kubín a Humenné) cílením zvláštních prostředků na rozvojové programy směřované na polyfunkční využívání venkovského prostoru těchto oblastí (agroturistika, tržní realizace vlastních produktů, řemeslné výroby vázané na zemědělskou populaci).
- *Vstoupit do programu komplexního monitoringu potravního řetězce* z hlediska výskytu cizorodých látek (reziduí pesticidů, těžkých kovů, PCB atd.) ve vodě, v půdě a v zemědělských produktech. Prosazovat nadřezortní kontrolu a důslednou systémovou provázanost této státní služby.

- *Podporovat racionální využívání energetických zdrojů v zemědělství a ve venkovském prostoru. Propagovat návrat k tradičním opomíjeným zdrojům, které se využívaly ve venkovském prostoru (klestí, odpadové dříví, voda...) a iniciovat využívání nových netradičních zdrojů (sluneční energie, větrné energie, bioplynu, bionafty...)*
- *Podporovat spojení nebo těsnou návaznost zemědělské prvovýroby se zpracovatelskými kapacitami a distribučním systémem potravin a tím přispět k likvidaci monopolního postavení současných potravinářských a obchodních struktur.*
- *Likvidovat bodové zdroje zemědělského znečištění ovzduší, vody a půdy (provozy živočišné výroby, sklady hnojiv a pesticidů, mechanizační střediska, zpracovatelské provozy).*
- *Kontrolovat a vytvářet opozici domácím i zahraničním koncernům na výrobu pesticidů, které budují svou kontaktní a distribuční síť v nových ekonomických podmínkách.*
- *Iniciovat informační kampaň pro neškodnou likvidaci zásob nepoužitých nebo zakázaných pesticidů, které se nacházejí v zemědělských podnicích nebo skladech agrochemických podniků (ve spojení s generálním procesem transformace družstev a privatizace státních statků se tento problém může stát „časovanou*

bombou“ ve venkovském prostoru).

- *Systematicky vyhledávat a podporovat lokální iniciativy zaměřené na udržování a reprodukci krajových odrůd plodin a plemen zvířat. Přispět tak ke stabilizaci a diversifikaci spektra zemědělských produktů s využitím a uchováním místního genofondu. Zprostředkovávat přisun informací a přímé kontakty se zahraničními iniciativami podobného zaměření.*

Velmi významnou složkou realizace všech těchto kroků je *rozvíjení komunikace a výměna informací* mezi zemědělskou sférou, ekologickými aktivitami a venkovským obyvatelstvem. Důsledná informovanost venkovské populace a důsledný a čestný dialog s ní musí být základem pro respektování jeho potřeb, nároků a názorů i východiskem k jejich ovlivňování pro hlubší chápání ekologických souvislostí a zájmů v daném prostoru zemědělské krajiny.

Literatura

- Löw, J. a kol., 1993: *Agricultural Structures and the Environment in the Czech and Slovak Republics*. Zpracované pro Mezinárodní unii pro ochranu přírodních zdrojů - IUCN (v tisku).

